

Михайло Сеньків,

викладач кафедри української філології,

ЗВО «Університет Короля Данила»

<https://orcid.org/0009-0007-7474-8061>

м. Івано-Франківськ, Україна

Тетяна Музика,

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української філології,

ЗВО «Університет Короля Данила»

<https://orcid.org/0000-0002-2653-6108>

м. Івано-Франківськ, Україна

**Художня деміфологізація соціалістичного раю у поезії
Василя Стуса «Ось вам сонце, сказав чоловік
з кокардою на кашкеті»**

**The artistic demythologization of socialist paradise
in Vasyl Stus's poem "Here is the sun, said the man
with the cockade on his hat"**

Анотація. *Стаття присвячена аналізу поезії «Ось вам сонце, сказав чоловік з кокардою на кашкеті» із самвидавної збірки «Веселий цвинтар» Василя Стуса крізь призму міфокритики та інтертекстуального підходу. У праці здійснено дослідження художніх особливостей деконструювання міфологеми «соціалістичного раю», визначено домінанти творчого світобачення Стуса-поета, проаналізовано художні прийоми розвінчування соціалістичного раю як репресивної утопії, репрезентовано способи зіставлення імпульсів художнього простору твору та думок автора із його літературно-публіцистичним спадком. Здійснено порівняння тексту поезії та біблійних історій, визначено домінанти авторського переосмислення релігійних наративів, простежено специфіку їхньої художньої трансформації. Акцентовано на промовистих образах-деталях, окреслено проблему втечі з раю. Аналіз твору в ширшому контексті української та світової літератури (твори Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Василя Барки, Івана Багряного, Джорджа Орвелла та ін.) дає змогу простежити загальні тенденції літературної деміфологізації соціалістичного раю. Установлено, що автор втілює власну ідею радянської дійсності як «світу навпаки». Поетика твору ґрунтується на гротеску, іронії та семантичному контрасті, що сприяє руйнуванню офіційних наративів. Наприклад, семантика сонця – традиційного символу життя і відродження – набуває іронічного, а подекуди й трагічного відтінку. Чоловік з кокардою є втілен-*

ням репресивної машини режиму, яка, використовуючи міфологеми світла й істини, маніпулює масовою свідомістю. Василь Стус вибираючи алюзію на створення світу у біблійній Книзі Буття вдало демонструє антиміф – реальність без ідеологічного гриму: радянський рай – це пекло.

Ключові слова: Василь Стус, деміфологізація, рай, пекло, людина, соціалізм.

Summary. The article is devoted to analyzing the poem «Here is the sun, said the man with the cockade on his cap» from the self-published collection «Merry Cemetery» by Vasyl Stus through the prism of mythocriticism and intertextual approach. The work studies the artistic features of deconstructing the mythologeme of the «socialist paradise,» identifies the dominants of the creative worldview of Stus, the poet, analyzes the artistic techniques of debunking the aesthetics of the socialist paradise in poetry, and presents ways of comparing the impulses of the creative space of the work and the author's thoughts with his literary and journalistic heritage. The author compares the text of poetry and biblical stories, identifies the dominants of the author's reinterpretation of religious narratives, and traces the specifics of their artistic transformation. The author emphasizes the eloquent images and details and analyzes the problem of escape from paradise and its debunking as a repressive utopia. The analysis of the work in the broader context of Ukrainian and world literature (works by Hryhoriy Skovoroda, Taras Shevchenko, Vasyl Barka, Ivan Bahrianyi, George Orwell, etc.) allows us to trace the general trends of literary demythologization of the Soviet myth and its debunking as a repressive utopia. It is established that the author embodies his idea of Soviet reality as a «world in reverse.» The poetics of the work are based on grotesque irony and semantic contrast, which contributes to the destruction of official narratives. For example, the semantics of the sun, a traditional symbol of life and rebirth, takes on an ironic and sometimes tragic connotation. «The Man with the Cockade is the embodiment of the regime's repressive machine, which manipulates mass consciousness using mythologies of light and truth. By choosing an allusion to the creation of the world in the biblical Book of Genesis, Vasyl Stus successfully demonstrates an anti-myth – a reality without ideological makeup: the Soviet paradise is hell.

Key words: Vasyl Stus, demythologization, paradise, hell, man, socialism.

Вступ. Василь Стус є однією з найяскравіших постатей української літератури другої половини ХХ століття, поетом, перекладачем, літературознавцем і правозахисником. Його творчість, глибоко вкорінена в національну традицію, поєднує екзистенційну філософію, символізм і модерністську естетику. У своїх поетичних текстах Стус осмислював долю людини в тоталітарному суспільстві, проблему внутрішньої свободи та морального вибору. Його життя та творчість нерозривно пов'язані з боротьбою за право на самовираження, що зрештою зробило його символом спротиву радянській репресивній системі.

Творчість Василя Стуса свого часу ставала об'єктом наукових зацікавлень багатьох літературознавців та критиків. Так, до ана-

лізу деяких аспектів життя та творчості поета зверталися, зокрема, Євген Сверстюк, Дмитро Стус; психологічним особливостям постаті митця присвячені праці Ніли Зборовської, Михайлини Коцюбинської; сихоаналітичні пошуки джерел Стусової творчості репрезентовано у дослідженні Ольги Пуніної.

Метою статті є дослідження особливостей художньої деміфологізації соціалістичного раю в поезії «Ось вам сонце, сказав чоловік з кокардою на кашкеті» Василя Стуса.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання комплексу завдань: визначити домінанти творчого світобачення Стуса-поета, проаналізувати художні прийоми розвінчування естетики соціалістичного раю у поезії «Ось вам сонце, сказав чоловік з кокардою на кашкеті», репрезентувати шляхи зіставлення імпульсів художнього простору твору та думок автора із його літературно-публіцистичного спадку.

Методологія та методи дослідження. У статті використано системний підхід, що передбачає поєднання історико-літературного, культурологічного, порівняльного, описового методів з елементами семіотики. Застосовано також прийоми біографічного аналізу, що дало змогу розкрити духовно-творчу сутність особистості Василя Стуса, виявити світоглядну позицію автора. Використання елементів психологічного та філософського аналізу дозволило поліаспектно представити художню візію соціалістичного раю митця.

Виклад основного матеріалу дослідження. За визначенням Євгена Сверстюка, Василь Стус належав до когорти тих людей, чиєї зірки суспільство не бачило, коли «небосхил був захмарений і засліплений сезонними ліхтарями» [5]. Актуальність нашого дослідження зумовлена потребою детального аналізу творів митця, які рідше стають об'єктом літературознавчого аналізу, виокремлення домінант художньої репрезентації дійсності у його поезіях.

У 1971-му Василь Стус написав і власноруч видав у кількості дванадцяти примірників збірку «Веселий цвинтар». Серед найбільш відомих творів, які увійшли до неї, – «Вертеп», «Мені здається, що живу не я», «Тато молиться Богу», «На Лисій горі догоряє багаття нічне», «У тридцять літ ти тільки народився», «Цей біль – як алкоголь агоній», «У цьому полі, синьому, як льон», «Сто дзеркал спрямовано на мене», «В мені уже народжується Бог». У своїх згадках про батька Дмитро Стус дав наступну коротку характеристику збірці: «чи то гротеск, чи то трагічне самопоїдання-самознищення» [10, с. 679]. Стус-син також підняв важливу тему руйнування «Веселим цвинтарем» імперської міфології як першочергового завдання із віднайдення людиною себе та свого автентичного голосу. На дегуманізації та втраті свого «я», а також на домінуванні гротеску у художньому

світі самвидавної збірки акцентувала також Михайлина Коцюбинська [4, с. 139]. Дуже вдало узагальнив дух всієї збірки «Веселий цвинтар» Ростислав Семків: «Це сходження в пекло. Записки живого серед мертвих, пройняті в'їдливою іронією до спільноти, котра й не думає прокидатися з паралітичного радянського сну» [6, с. 548]. Нелегальний характер поезій та їхні відверті іронія і сарказм щодо радянської дійсності згодом згадають під час судового процесу, закинувши Стусові невдячність перед СРСР-батьківщиною. Але хіба автор міг писати по-іншому?

У статті про творчість Володимира Свідзинського «Зникоме розцвітання» Василь Стус у традиційний спосіб через вдивляння у самого себе шукає відповіді на питання: що формує світ поетичного слова, чому він є саме таким, а не іншим, де є творчі мистецькі орієнтири, що просвітлюють дорогу імпульсам? І знаходить ті розв'язки, за якими ми сьогодні впізнаємо Стуса-творця: мистецтво є способом самозберегтися від світу, з одного боку, і «покарою із покар», з іншого. «Сучасний поет шукає самого себе – в тому обширі, яким він – завжди всупереч реальності – визначає простір своєї індивідуальності» [9, с. 57]. Підкреслимо, що «всупереч реальності» є свідченням того, що її (реальність) треба щонайменше враховувати, розглядати та вивчати з метою створити цілющу альтернативу. При цьому Стусові у поезії не завжди вдається втриматися від гострої та в'їдливої образності, викриття вад та відвертих перекирвлень радянської дійсності, що особливо яскраво знаходить втілення у збірці «Веселий цвинтар». До слова, ця самвидавна збірка позначила певний перелом у творчості поета, «коли він міняв підхід до поезії, коли він ставав іншим» [2, с. 104].

За правилами Умберто Еко, які систематизував Ростислав Семків у книзі «Як писали класики», для письменника є обов'язковою потреба «бодай тимчасового перебування автора у власному уявному світі» [6, с. 209]. Йдеться про створення справді цінних високохудожніх полотен красного письма через проживання митця у просторі свого вимислу, через кристалізацію аж до деталей усіх його тонкощів, півтонів, натяків. У такому випадку вигаданий письменником світ має усі шанси стати більш, як реальним, а, відповідно, мистецьки вартісним, поліфонічним. Альтернативну дійсність «Веселого цвинтаря» Василю Стусові не потрібно було вигадувати, бо він, швидше, просто зробив художні знімки епохи, що у ній волею долі йому довелося жити. Єдине, що завдяки тонкому та майстерному налаштуванню оптики, митець переніс зображення не на фотопапір, а на сторінки збірки через використання влучного багатозначного подекуди безкомпромісного слова.

Серед інших творів збірки увагу привертає поезія «Ось вам сонце, сказав чоловік з кокардою на кашкеті». За фасадом легкої, дещо іронічної історії поступово розгортається драма несправжнього, фальшивого, вимушеного. Чоловік з кокардою на кашкеті немов наново створює світ, визначає його чіткі межі. Він поміщає створене ним у зрозумілу йому ж коробку обмежень і описує правила гри в ній. Образ чоловіка із кокардою виникає цілком органічно із тих передумов, що їх сам Василь Стус пізніше опише коротко і правдиво страшно: «Людина сьогодні загнана в глибоке підпілля, а в ньому чує себе державним злочинцем» [8]. Відповідно, для таких злочинців, для тих людей, що залишилися людьми у повноті цього визначення, може існувати виключно єдина логіка примусового і невсипущого контролю над ними – репресивна система, каральні органи. І як найбільш влучна деталь, що служить взірцем для вирізнення таких органів у художньому світі згаданої поезії, – кокарда на кашкеті. Образи наглядців, працівників органів правопорядку, сірих маленьких гвинтиків великої державної машини кількаразово виринають на сторінках творчості Василя Стуса. Їх об'єднує підкреслена відсутність тих людських рис, що складають домінуючу гуманності, співпереживання. І, якщо усі люди є потенційними злочинцями, то їхні наглядачі автоматично також стають в'язнями, бо вимушено перебувають в межах однієї тюрми – СРСР – «спільне в нас – що в'язні ми обоє / дверей обоабоки» («Невже ти народився чоловіче»). В іншому творі, «Балухаті мистецтвознавці», поет формує символ віри для світу, в якому є «провалля діагоналевих галіфе», «кітелі» та «матерія вічна»: «Більше ніж Марксові / я вірю в ваші чоботи хромові. / То який же я в біса/ неблагоннадійний?» Оцій художній влучності Стусового слова можна було б позаздрити, якби не той факт, що за свою майстерність та відвертість поет зрештою заплатив спершу здоров'ям, а згодом – життям.

Розгортання оповіді в «Ось вам сонце, сказав чоловік з кокардою на кашкеті» нашоухує нас на переосмислення біблійної історії про світотворення із Книги Буття. «Ось вам сонце», «доправитесь царства небесного», «кому хочеться тікати з раю» – ці алюзії створюють рамку художнього простору поезії. Хтось великий і потужний дарує людям-дітям світ їхнього існування, розвитку, навчання і росту. Проте, попри точкову схожість із Книгою Буття, Стус уводить у полотно твору недвозначні деталі, котрі посилюють тривогу та окреслюють штучність і «фейковість» створюваної дійсності. Серед таких варто назвати: «беріть до рук іграшкові калатала, / бемкайте, хоч би й по голові. / Щоб не хотілося їсти й пити – / слухайте лекції, дивіться популярні кінофільми», «подав жмутик / проштемпельова-

них текстів / (дозволено цензурою/ для колективного співу / двом, трьом і більше співакам)», «розучуйте цікаву гру про війну, / уявіть, що опали вас вороги/ і хочуть позбавити щасливого існування», «очі під кокардою, / схожі на дві крапельки ртуті».

Особливо крайній образ-деталь про очі схожі на ртуть остаточно деміфологізує усю оповідь, підкреслює казенщину та холод пропонованого для існування світу. Порівняння із ртуттю має свій акцентований символізм. Адже наслідки інтоксикації цим металом є надважкими. Стверджується, що ртуть є доволі підступною, бо ж знищує людську особистість [11]. Тож очі, будучи схожими «на дві крапельки ртуті», завершують руйнування образу їхнього власника, як творця уявного раю.

Спробуємо ближче придивитися до зіставлення поезії та біблійної історії. Основним Божим наказом у створеному раю для Адама та Єви є строга заборона наблизитися до дерева пізнання. Творець рішуче застерігає: «Не їжте із нього, і не доторкайтесь до нього, – щоб вам не померти» (Книга Буття 3:3). Натомість єдиним попередженням чоловіка з кокардою на кашкеті, який і виступає творцем Стусового ерзац-раю, є: «тільки не розбігайтесь». Чуємо вимогу перебувати разом, у масі, в натовпі. Оцей імператив – триматися колективу – спрощує усі майбутні запобіжні заходи контролю, спостереження, нагляду за людьми. Коли хтось залишається в гурті, то навіть вмикаються системи його (гурту) саморегуляції. Усі бачать всіх, усі стежать за всіма, усі є одне ціле. Водночас, така вимога – «тільки не розбігайтесь» – вбачається глибоко дегуманізованою нормою. Ніби мова йде не про відкритий для людини світ, а про концтабір. У ньому всі змушені до однакової активності – «бемкайте, хоч би й по голові», «слухайте лекції, дивіться популярні кінофільми», «співайте оцих пісень», «розучуйте цікаву гру про війну».

Звертає увагу форма множини – адже мова йде не про особу, а про певне об'єднання. Колективна дія покликана зневолити особистість та навчити механічній, а не осмисленій діяльності. Тож людині замість вільної волі залишаються тільки чіткі межі, позначені «носаком» (ще одна деталь) чобота. Схожі досвіди описав в'язень німецьких концтаборів Віктор Франкл: «Людина думала про себе лише як про частину величезної людської маси; її існування зводилося до тваринного рівня. Людей водили стадом» [12, с. 65]. Концтабори, німецькі чи радянські, були елементами тоталітарного способу організації влади. Їхнє завдання – перевиховувати великі маси людей, уніфікувати їх, стирати усіяку індивідуальність.

«Візію тоталітарної дійсності» (М. Кульчицька), певну модель побудови тоталітарного «раю» в Україні репрезентовано також в

романі «Рай» діаспорного письменника Василя Барки, написаному під час перебування в таборах «Ді-Пі»: «Замість проголошеного земного «раю» організовано концтабір на п'ятнадцять мільйонів душ, обнесений колючим дротом: фізичний концтабір <...> і духовний концтабір, з якого негайно переселювано в фізичний – тих, хто думкою відхилялися від «генеральної лінії» [1, с. 68–69]. Твір, всуціль «пройнятий гіркотою тодішнього стану і полемічністю напівприречених», репрезентує людей, які перебуваючи в «самійському центрі диявольського дна» змушені «під загрозою смерті, десятиліттями говорити і думати наперекір своєму переконанню», нівелюючи власну індивідуальність, повинні «публічно заперечувати свій етичний ідеал». Трагічність їхнього становища посилюється і тим фактом, що втікати – нікуди, адже змальований у творі рай – як глибока прірва, темний біологічний хаос, схожий «на замулену всесвітню калабаню, куди людина, обплутана нитками свято-ненависного світогляду, зсувається день-у-день і відчуває, що нема ніякого порятунку» [1, с. 62].

Абсолютно схожими були пріоритети планів та дій радянської влади щодо своїх громадян – створити «нову радянську людину», яка «відчуває зв'язок із колективом, що незримо стоїть за нею» [13]. Якщо навчання, то лише у групі, якщо досягнення, то виключно в колективі, якщо прогрес, то тільки всезагальний. Саме поняття «радянська людина» максимально знеособлене, дезорієнтоване з погляду національної та духовної ідентичностей. Загалом колектив, натовп розмивають межі власного простору, позбавляють індивідуальних рис та голосу: «кому хочеться тікати з раю, / загукали ми в одне горло». Добровільне самообмеження у такому раю максимально наближає його до антираю. Аналізованій поезії типологічно схожий художній світ у романі «1984» Джорджа Орвелла з його загальнообов'язковими активностями, двохвилинками ненависті, оксиморонним міністерством любові, що є жаским, смертельно-небезпечним місцем страждань, тортур та допитів. І якщо алогічні орвеллівські слогани – «Війна – це мир», «Свобода – це рабство» – накласти на художній світ поезії Стуса, то легко зможемо відчитати «рай – це пекло».

І сам Стус вимушено приймає цю антигру не лише у поезії «Ось вам сонце, сказав чоловік з кокардою на кашкеті». Поет і в реальності вчиться жити у цій новій системі координат, аналізує та систематизує її особливості. Зокрема, він вже відбував другий термін покарання, коли у листі до рідних, описуючи умови нагляду, загалом функціонал репресивної радянської машини, вимушено зізнається: «Але я нічого порадити не можу, бо це світ навпаки» [7; с. 24]. І цей

концепт «світу навпаки» непомітно з реальності перетікає у художній вимір. Тому з'являються парадокси, коли голод тамується лекціями та кінофільмами, від холоду захищають пісні, але тільки ті, що дозволені цензурою, а відпочинок перетворюється на гру про війну. Про волю і вільний вибір людини взагалі не йдеться, адже накази укладають своєрідну конституцію обов'язкових до виконання норм.

Схоже розвінчування привабливого соціалістичного раю у рядках поезії «Ось вам сонце, сказав чоловік з кокардою на кашкеті» переграються з викривальними словами у відкритому листі Василя Стуса до Петра Шелеста: «Візьміть «просту» радянську людину. Вона навчилася сміятися, коли їй дуже гірко (так виконується наказ – радійте! співайте!), вона «добровільно» робить те, до чого приневолена... засуджує те, чим нишком захоплюється. Людина одурманена» [8]. Не секрет, якщо когось позбавити усіх життєвих орієнтирів, то його легко перетворити у об'єкт для маніпуляцій. Такій людині неважко продати ідею раю, навіть якщо поза самою кольоровою обгорткою буде щось абсолютно до раю протилежне. І вже роль сонця виконує дешевий п'ятак, дорогою називають обтягтий кордонами простір, опіка та турбота замінюються безглуздими порадами, а у відповідь лунають подяка та радість обдарованих, які скочуються до сарказму та фальшивих ноток визнання – «Благодійнику наш».

Звертаючись до образу раю, Стус певною мірою продовжує традицію української літератури. «Сад божественних пісень» Григорія Сковороди використовує барокову поетику, зокрема, оселяє рай у людському серці, як джерело мудрості, виваженості, правильних рішень. Можна загадати травестійну «Енеїду» Котляревського, котрий свого героя услід за Вергілієм проводить у потойбіччя. Зокрема, Еней відвідує рай, в якому отримує від батька-Анхіза благословення на завершення свого славного походу. Як ніхто до нього раніше Тарас Шевченко дуже активно достворює образ України через метафори едему: «У нашім раї на землі / Нічого кращого немає, / Як тая мати молодая / З своїм дитяточком малим» («У нашім раї на землі»), «Подивіться на рай тихий, / На свою країну» («І мертвим, і живим, і ненародженим»). Ці ідилічні вкраплення не можуть однак применшити іншого погляду на несправжність естетики «садків вишневих». Дуже часто в Шевченка рай стає охопленим пекельним вогнем. Він раптом трансформується у крихітку та навіть кардинально змінює власні якості, поки не сягає протилежних. Оксана Забужко у праці «Шевчків міф України» влучно підкреслює такі перетворення художнього світу Кобзаря – «всі без винятку прояви «раю на сім світі» виявляються ілюзорними..., бо генетично вражені червоточиною, наперед

мічені, наче тавром первородного гріха, своєю безборонністю перед злом» [3; с. 94]. І тому виникає інший образ, який виводить удавану ідилічність із сумнівів двозначності та нечітких трактувань на жахливу дійсність. Звідси Шевченкові рядки: «Ми в раї пекло розвели» («Якби ви знали, паничі»), «Запекло, почервоніло / І рай запалило. / Мов прокинувся, дивлюся: / Село почорніло» («Мені тринадцятий минало»). Те, що видавалося раєм, насправді таким не є, що суголосне із Стусовим творчим одкровенням.

Якщо Шевченко творив у середині ХІХ століття, то Іван Багряний твір «Тигролови» видав у середині наступного. І у цьому романі докола історії-втечі Григорія Многогрішного зав'язується фактурний образ соціалістичного раю (його, зокрема, символізує потяг «Тихоокеанський експрес № 1»), який, власне, герой і покидає. Тобто тут має місце мимовільна позачасова полеміка роману Багряного та поезії Стуса. У обидвох творах рай є більш, ніж ілюзорним явищем, але індивідуальна боротьба та чин Григорія кличуть до втечі, в той час як колективний хор голосів із поезії Василя Стуса, нехай у саркастичній манері, покірно декламує: «кому хочеться тікати з раю».

Висновки з дослідження. Отже, у своєму творі «Ось вам сонце, сказав чоловік з кокардою на кашкеті» поет втілює власну ідею радянської дійсності як «світу навпаки». Створена ним естетика ерзац-раю абсолютно неприховано демаскується через художні засоби іронії, сарказму, гротеску. Василь Стус вибирає алюзію на створення світу у біблійній Книзі Буття лише для того, щоб послідовно крок за кроком зняти усі можливі сумніви у тому, що насправді мова йде про орвеллівського масштабу парадокс: радянський рай – це пекло.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барка В. Рай : роман. Нью-Йорк : Вид-во «Свобода», Джерзі Сіті, 1953. 309 с.
2. Дворко Г. З інтерв'ю 24 лютого 1991 року. *Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів*. Київ : Кліо, 2013. 684 с.
3. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. Київ : Факт, 2006. 148 с.
4. Коцюбинська М. Стусове «Самособоюнаповнення». *Сучасність*. № 6, 1995. С. 137–144.
5. Сверстюк Є. Василь Стус – летюча зірка української літератури. URL: <http://ukrlife.org/main/sverstuk/stus.htm>. (Дата звернення: 20. 03. 2025)
6. Семків Р. Пригоди української літератури (від романтизму до постмодернізму). Київ : Темпора, 2024. 688 с.
7. Стус В. Твори у чотирьох томах. Том 6 (додатковий). Книга перша. Львів : Видавнича Спілка «Просвіта», 1997. 496 с.
8. Стус В. Відкритий лист до Петра Шелеста, 1968 р. URL: <https://stus.center/p/vidkritii-list-do-petra-shelesta-1968-r--19418>. (Дата звернення: 20. 03. 2025)

9. Стус В. Зникоме розцвітання. *Стус Василь. Небо. Кручі. Провалля. Вода.* Львів : Видавництво Старого Лева. 2024. С. 57–85.
10. Стус Д. За літописом Василя Стуса. *Стус Василь. Час творчості / Dichtensezeit.* Київ : Дніпро, 2005. С. 667–682.
11. Філіпп Г. ТЕС і діагноз «руйнування особистості». URL: <https://surl.gd/lqxrpd>. (Дата звернення: 20. 03. 2025)
12. Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків : КСД. 2024. 160 с.
13. Як Україну робили радянською (і як українці чинили опір). URL: <https://www.village.com.ua/village/life/podcast/347523-ukrainian-history-street-2023-s02e15>. (Дата звернення: 20. 03. 2025)